

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SONAXANIM HİDAYƏT qızı SADİQ

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB
SİNTAKTİK BÜTÖVÜ FORMALAŞDIRAN LEKSİK VƏ
QRAMMATİK VASİTƏLƏR**

10.02.20 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2011

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor **K.M.ABDULLAYEV**

Rəsmi opponetlər:

filologiya elmləri doktoru,
professor **S.A.MƏHƏRRƏMOVA**

filologiya elmləri namizədi,
dosent **A.R.HÜSEYNOV**

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsi

Müdafiə « ____ » _____ 2011-ci il saat « ____ » da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcələri almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç. 25

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi
katibi

N.R.Muqimova
filologiya elmləri
namizədi, dosent

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dissertasiya ingilis və Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərinin semantik birləşmə üsullarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, mətn mahiyyətcə bütöv bir qurumdur. O, dil işarələrinin spesifik ardıcılığından ibarət olmaqla özünəməxsus struktura malikdir.

Mətn kommunikativ vahid kimi müəyyən informasiya daşıyıcısıdır və bu informasiyanı ötürərkən müxtəlif formal və semantik vasitələrdən istifadə olunur. Linqvistik cəhətdən qeyd olunan parametrlərin öyrənilməsi dilçilikdə sintaktik səviyyə ilə bağlı bir sıra məsələlərin elmi şərhini vermək baxımından çox aktualdır. Məhz buna görə də XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilər mətnin strukturu, onun komponentləri, komponentlərin bir bütöv halında formalaşmasını təmin edən formal və semantik amillərin öyrənilməsinə xüsusi fikir vermiş və bu məsələlərlə bağlı xeyli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Son dövr tədqiqatlarında həmin problemin tipoloji aspektdə tədqiqi mətn vahidlərinin funksional-kommunikativ aspektdə öyrənilməsi, onların əlaqəli mətnin konstruktiv elementləri kimi rolunun müəyyən olunması və sintaktik səviyyənin ən böyük vahidi kimi tekstemanın mühüm əlamətlərini aydınlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik bütövlərlə bağlı bu tədqiqat işi dilçilikdə mövcud olan bir çox nəzəri fikirləri zənginləşdirmək və mühüm nəzəri nəticələr əldə etmək üçün çox aktualdır.

Tədqiqat işinin məqsədi. Dissertasiya işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri və bu komponentlər arasında mövcud olan formal və semantik birləşmə üsullarının tədqiqindən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirmək zərurəti meydana çıxmışdır:

– mətnin (mürəkkəb sintaktik bütövün) dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi öyrənilməsinin məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək;

– mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib komponentlərini struktur baxımdan təsvir etmək;

– mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib komponentlərinin birləşməsində iştirak edən amilləri tədqiq etmək;

– mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında formal və semantik əlaqə üsullarının mətnyaradıcı funksiyalarının faktiki dil materialları əsasında təhlilini aparmaq;

– bəzi qrammatik konstruksiyaların mənaları və onların leksik tutumunun bu mətnyaradıcı funksiyalara təsirinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın predmeti. İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik bütöv və onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərinin semantik birləşmə üsulları dissertasiyanın predmetini təşkil edir.

Dissertasiya işinin tədqiqində istifadə olunan metod. Dissertasiya işinin tədqiqi zamanı prof.K.Abdullayevin mürəkkəb sintaktik bütövün sintaktik məkandakı sərhədlərinin başlanğıc və bitmə nöqtələrini göstərən propozisional metodundan istifadə olunmuşdur.

Qeyd olunan metoddan istifadə edərək dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar ön plana çəkilmişdir.

– mürəkkəb sintaktik bütövün ingilis və Azərbaycan dillərində struktur tərkibi;

– mürəkkəb sintaktik bütöv səviyyəsində ingilis və Azərbaycan dillərində formal və semantik əlaqə üsullarının öyrənilməsinin kommunikativ baxımdan əhəmiyyəti;

– mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərinin formal birləşmə üsullarını tədqiq etmək;

– mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasındakı semantik əlaqə üsullarını ingilis və Azərbaycan dilləri faktları əsasında tədqiq etmək;

– mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasında formal və semantik amillərin eyni dərəcədə, eyni zamanda iştirakı məsələsi;

– mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasındakı müxtəlif tipli əlaqəlilik və məna bitkinliyini, kommunikativ planda əlverişli mətnin formalaşmasındakı rolunun ingilis və Azərbaycan dillərinin faktları əsasında tədqiq etmək.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi ondadır ki, ilk dəfə olaraq ingilis və Azərbaycan dilləri faktları əsasında mürəkkəb sintaktik bütövlər struktur komponentlər və onlar arasında əlaqələliyi təmin edən formal və semantik birləşmə üsulları geniş şəkildə dil və qeyri-dil konteksti nəzərə alınmaqla tədqiq olunmuşdur. Mətni hərtərəfli dərk etmək üçün bu istiqamətli tədqiqatlar xüsusi elmi dəyərə malikdir.

Dissertasiyanın faktik materialları. Dissertasiyanın faktik materialı kimi Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti.

Tədqiqatın nəticələri müasir linqvistikanın kommunikativ-funksional və mətn dilçiliyi kimi sahələri üçün mühüm əhəmiyyəti daşıyır. İngilis və

Azərbaycan dillərinin faktları üzrə dil materiallarının təhlili hər iki dilin tədrisi zamanı istifadə oluna bilər ki, bu da işin praktik əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar 4 məqalə və 1 tezis çap olunmuş, respublikada keçirilən elmi-praktik konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq dissertasiya aşağıdakı strukturda təşkil olunmuşdur: giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, mənbələri və s. barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Mürəkkəb sintaktik bütövün makromətnə rolu”** adlanır. Bu fəsildə mürəkkəb sintaktik bütöv, dilçilikdə bu barədəki konsepsion fikirlər, makromətn və mikromətn nisbəti, abzas və mətn münasibətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqat zamanı mətnin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün prof.K.Abdullayevin propozision üsulu əsas götürülməklə ingilis və Azərbaycan dillərinin faktları əsasında şərh edilmişdir. Bu fəsil dörd yarımbaşlıqdan ibarətdir.

I fəslin birinci yarımbaşlığı **“Mürəkkəb sintaktik bütövün sərhədləri və onların ayrılması meyarları haqqında”** adlanır. Mətn, yəni tekst deyəndə möhkəm daxili struktur əlaqələri olan bir neçə komponentin – cümlənin semantik-qrammatik birliyi nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi ilə bağlı problemlər dünya və rus dilçiliyində həmişə böyük marağa səbəb olmuşdur. V.Q.Admoni, Ş.Balli, A.İ.Smirnitski, V.Matezius, K.Q.Kruşelnitskaya, L.M.Loseva, Q.Solqanik, R.Harveq, N.Levkovskaya, Z.S.Harris, J.Laynz, V.Dressler və başqalarının bu haqda maraqlı fikirləri vardır. Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisi problemlərinin həllində Ə.Abdullayev, K.Abdullayev, Ə.Cavadov kimi dilçi-alimlərin rolu xüsusi dəyərləndirilməlidir.

Belə istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarda diqqəti daha çox cəlb edən məsələ sintaktik bütövlər arasındakı sərhədin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. V.Q.Admoni bu xüsusda abzasın öyrənilməsini ön plana çəkir, çünki abzas müəyyən qrafik mənə və tematik birliyə malikdir. Sonra o,

artıq cümlə ilə böyük sintaktik bütövü deyil, cümlə ilə abzası qarşılaşdırır. Məhz onların qarşılaşdırma planında müxtəlif ölçülər öyrənilir¹.

Mürəkkəb sintaktik bütövün və ya abzasın cümlə ilə müqayisədə böyük vahid olub-olmaması A.Rudnevin əsərlərində geniş təhlil olunmuşdur. Onun fikrincə, abzas bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsindən ibarətdir və komponentlər arasındakı əlaqəliliyi izah edərkən abzas daxilindəki bitkin ideya, ümumi fikir əsas götürülməlidir. Məlumdur ki, yuxarıda qeyd olunan məqam mürəkkəb sintaktik bütövün öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. A.Rudnevin mətn barəsindəki mülahizələrini nəzərdən keçirərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, o, “abzası” ayırıb bu terminlə bağlı immanent meyarları ortaya qoya bilmir; onu sintaktik bütövdən – mətndən ayırmır, əslində onun öyrəndiyi obyekt elə həmin mətn və onun xüsusiyyətləri olur².

M.Svotina mürəkkəb sintaktik bütöv və abzas arasındakı fərqi göstərməyə çalışır, birincini dil faktı kimi, ikincini isə nitq faktı kimi qeyd edir³. Təbii ki, bu, özü-özlüyündə məsələyə natamam yanaşmadır.

Abzas əksər hallarda sintaktik bütövün – tekstemanın hüdudları ilə üst-üstə düşür, hətta bu səbəbdən belə bir yanlış fikir də meydana çıxır ki, bir abzas bir tekstemadır. Ancaq tədqiqat materialları onu göstərir ki, bu fikri ən azı aşağıdakı faktlar inkar edir:

Frank`s brow wrinkled at the quick and piercing assessment from the professor. Kelly`s eyes sparked (J.Rollins, 53).

Abzas ilə üst-üstə düşən bu mətnin semantik bütövləşməsi hər iki cümlədə yer almış “brow”, “wrinkled”, “eyes”, “sparked” sözləri arasındakı məntiqi assosiasiyalar sayəsində baş verir. Belə bir tematik inkişaf həmin məntiqə və ümumilikdə bu bədii mətn müəllifinin öz qəhrəmanlarının qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrindən istifadə etmələrinin ustalıqla təsvirinə əsaslanır.

“Xatirələr də payıza düşür, bu yarpaqlar kimi solur, sarılır və bu yarpaqlar kimi, bir gün yox olacaq, çürüyəcək, torpağa qarışacaq.

Payızın qurtarmağına az qalmışdı və bu seyrək yarpaqların da ömrünə lap az qalmışdı (İ.Əfəndiyev, 216).

---

¹ Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, стр. 14.

² Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963, стр. 26.

³ Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков., Л., 1975, стр. 207.

Verdiyimiz misalda *payız-xatirə-yarpaq* məntiqi-semantik assosiasiyası hər iki abzasın – hər iki cümlənin, mürəkkəb sintaktik bütövün məğzini təşkil edir. Birinci cümlədə (abzasda) payız-xəzan assosiasiyası çərçivəsində yarpaq obyektı dayanır; xatirə-yarpaq assosiasiyası isə sonrakı abzasda, yəni ikinci cümlədə davam etdirilir və xatirə-yarpaq assosiasiyası çox güclü məntiqi sonluqla bitir. deməli, birinci cümlə sintaktik bütöv “xatirə” ilə başlayır, lakin ikinci cümlədə məntiqi “xatirə” ilə bitir, beləliklə, informasiya qapanır: özü də məntiqi sonluqla. Göründüyü kimi, iki abzas – iki cümlə bir sadə tərkibli sintaktik bütövü formalaşdırmışdır: Deməli, mürəkkəb sintaktik bütövün hüdudları ilə abzasın hüdudlarını eyniləşdirmək olmaz. Tekstin sərhədlərini göstərən qrammatik faktlar isə leksik, morfoloji və sintaktik siqnalizatorlardır.

I fəslin ikinci yarımbaşlığı “**Mətnin sərhədlərinin müəyyənləşməsi meyarları**” adlanır. Mətnin tərkib komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin tiplərini, bu əlaqələri formalaşdıran tekst daxili semantik münasibətləri şərtləndirən və dəqiqləşdirən formal əlamətlərin quruluşunu müəyyənləşdirmədən tekstəmənin mahiyyətini tam aydınlığı ilə dərk etmək mümkün deyil.

Aydındır ki, mətn də cümlə kimi sintaktik kateqoriyadır və onu başlanğıc, orta və son mərhələyə bölmək olar. Başlanğıc mərhələsi mürəkkəb sintaktik bütövün ümumi mövzusunı ifadə edir; onun tərkibi də mürəkkəb sintaktik bütövün mövzusunun dolğunluğu ilə bağlıdır. Başlanğıc mərhələnin əsas xüsusiyyəti odur ki, o, maksimum dərəcədə semantik-qrammatik bütövlüyə, tamlığa meyillidir. Bu cümlə-başlanğıc geniş kontekstdən mümkün qədər az asılı olur: Başlanğıc mərhələdə ümumi qanunauyğun hal kimi ətraf mühitin, canlı aləmin real elementlərinə işarə edən denotatlar toplaşır. Əgər belə olmazsa, o zaman mətni mikroməndən ayırmaq olmaz. Habelə, o, elə bir struktur – məzmun modelinə malikdir ki, mətnə daxil olan bütün cümlələr ona uyğunlaşmağa can atır:

“She had some vague employment, but was always able to get rid off in order to pour out tea for Mrs. Albert Forrester, and in the evening she typed Mrs. Albert Forrester’s manuscripts. Mrs. Albert Forrester didn’t pay her for this, thinking quite rightly that as it was she did a great deal for the poor thing”... (S.Maugham,168).

Bu mətdə biri-birilə əlaqəli iki süjet xətti inkişaf edir. Birinci süjetdə “Mrs. Albert Forrester” adlı şəxsin özü diqqət mərkəzindədir və bununla bağlı mətnin müəllifi eksplisit leksik təkrardan istifadə edir. İkinci süjet “Mrs. Albert Forrester’s manuscripts” ifadəsi ətrafında cərəyan edir. Bu süjet xətti daha mürəkkəbdir və onun inkişafı həmin ifadənin də yer aldığı

“she typed Məs. Alber Forrester’s manuscript” komponentinə istinad edərək referensial əlaqə yaradan “this” anforik işarə əvəzliyi sayəsində baş verir. Son komponentdəki “the poor thing” ifadəsi bu süjet xəttini bitirir.

Mürəkkəb sintaktik bütövün orta mərhələsi başlanğıc mərhələdə qoyulan mətnin ümumi məzmununun açılmasına xidmət edir. Bu mərhələ mətnin ən vacib, əsas informasiyanın ötürülməsinin keçidini hazırlayır və başlanğıc mərhələ vasitəsi ilə təqdim edilən abstrakt giriş konkretləşməyə məruz qalır:

Azərbaycan dilində çoxkomponentli mətni nəzərdən keçirək:

Məmməd həsən əminin evi yekə qış evidir. Çünki qışda bu evdə təndir yanar, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralıbdı. Divarların dəxi yuxarıları qaralan kimi olub. Ev köhnə evə oxşayır; çünki tirlərin çoxusu əyilibdir. Səqfin ortalarından bir “hammal” verilib ki, tirlərə təkyə olub, onları möhkəm saxlasın. “Hammalı” altdan iki sütun saxlayır. Hər sütunun altında bir yekə sahə qoyulub ki, sütunları həmçinin möhkəm saxlasın. Evin bir tərəfindən təndir üstə duvaq, bir tərəfdə kürsü üstə bir qədər çörək qalanıb. Qaranlıq bucaqda taxça kimi dəşiklərə düzülüb saxsı qab-qaşığı, bir-iki mis qalıb. Kürsünün altında var üzüquyulu çevrilmiş bir qazan, bir çanaq, içində qatıq, bir qara hisli çaydan. Bir tərəfdə salınb bir palaz üstə bir-iki dəst yorğan-döşək. Bir-iki taxçaya düzülübdir bir neçə boğça, köhnə papaq və bir-iki mücrü vəssalam ki, Məmməd həsən əminin evinə girən əlüstü görər ki, bu kişi kasıb adamdır (C.Məmməd uluzadə, 123).

Bu misalda “Məmməd həsən əminin evi qış evidir” başlanğıc cümlədir, sonda verilən “Vəssalam ki, Məmməd həsən əminin evinə girən əlüstü görər ki, bu kişi kasıb adamdır” cümləsinə qədər olan hissə orta mərhələni təşkil edir. Qeyd olunan intervaldakı cümlələr “çünki” ilə başlayır və nəticəyə qədər davam etməklə sanki başlanğıc cümləni aydınlaşdırır, onu konkretləşdirir. Orta mərhələni təşkil edən cümlələr sayca müxtəlif ola bilər ki, bu da informasiyanın ötürülmüş tərzindən asılıdır.

Mürəkkəb sintaktik bütövün son mərhələsi kimi ayrılan mərhələ eyni zamanda həm mətnin sərhədlərə ayrılmasının işarəsi, həm də mətndəki özünəməxsus müəyyən bir mövzunun və mətn boyu təqdim edilən məlumatın yekununa çevrilir. Bu sonluq bir tərəfdən, mövzunu konkretləşdirən amil kimi özünü göstərir, digər tərəfdən isə məzmunu ümumi abstraktlaşdırılmış şəkildə xarakterizə edə bilər. Məs.: yuxarıda verilmiş misalda “Vəssalam ki, Məmməd həsən əminin evinə girən əlüstü görər ki, bu kişi kasıb adamdır” mürəkkəb sintaktik bütövün sonluğudur.

I fəslin üçüncü yarımbaşlığı “**İkikomponentli mürəkkəb sintaktik bütövlər**” adlanır. Tekstəmə yüksək təşkil olunmuş sintaktik qurum kimi

öz tərkibində olan cümlələrin semantik və assosiativ strukturunu istədiyi şəkildə dəyişdirmək gücünə malikdir⁴. Deməli, tekstemanın işlək məqamı o vaxt reallaşır ki, onun komponentləri müəyyən dəyişikliyə məruz qalır, əks təqdirdə cümlə assosiativ və semantik sərhədlərinin daxil olacağı tekstema çərçivəsində tənzimlənməzsə, həmin mürəkkəb bütövü əmələ gətirə bilməz. Çox vaxt cümlənin mürəkkəb sintaktik bütövün komponentinə çevrilməsi bəzən az hiss olunan, təsadüfi dəyişmələrin nəticəsi kimi özünü göstərə bilər. Komponentlər arasında əlaqələrin qurulması bu dəyişikliyin ilk mərhələsi kimi özünü göstərir; istər-istəməz hansısa əlaqə o əlaqənin yaradıcısına təsirsiz qalmır:

“After a time, Frank crossed and placed a hand on Olin’s shoulder. He raised his other arm, exposing his wrist watch (J.Rollins, 312).

Bu mətn iki komponentdən ibarətdir və bu komponentlərin sərhədləri formal olaraq cümlə sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Cümlələrin zaman baxımının ardıcılığı “After a time” zaman zərfliyi, eləcə də Past Simple zaman formasının təkrarı sayəsində baş verir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib komponentlərinin formal əlaqə üsulları”** adlanır. Bu fəsildə mürəkkəb sintaktik bütövlərdə formal əlaqə tipləri ingilis və Azərbaycan dillərinin faktları əsasında təhlil olunmuşdur.

II fəslin birinci yarımbaşlığı **“Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə formal əlaqə tipləri”** adlanır. Mətnin daxili quruluşunun öyrənilməsi kommunikasiya prosesində tekstemaya aid bitkin informasiyanın ötürülməsi baxımından bir çox dil vahidlərinin əlaqələndirici funksiyasını üzə çıxarır və onların öyrənilməsi zərurətini qarşıya qoyur. Belə olan halda mətndəki həm formal, həm də məntiqi-semantik əlaqə nə qədər bir-biri ilə bağlansalar da, onlar həm funksional, həm də semantik məzmun baxımından fərqlənir və özünəməxsusluqları ilə təzahür edirlər.

Aparılan müşahidələrə, konkret faktların təhlilinə əsasən, mürəkkəb-sintaktik bütövün yaranmasında, əsasən, aşağıdakı formal əlaqə vasitələri iştirak edirlər: 1. Prosodik elementlər (intonasiya, vurğu və s.); 2. Morfoloji təkrar (cins, zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı); 3. Leksik təkrar (sözlərin tam, natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrarı); 4. Sintaktik təkrar (söz sırasının tam və natamam təkrarı,

---

⁴ Мамедов А.Я. О некоторых лингвистических аспектах формирования текста. “Ученые записки” Бакинского славянского университета // Серия языка и лит-ры, №1-2, 2005, 91-105). стр. 96.

xiazm və s.); 5. Qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, qüvvətləndirici ədatlar, deyktik elementlər, müxtəlif tipli əvəzliliklər, zərflər və s.)⁶.

II fəslin ikinci yarımbaşlığı “**Təkrarlar mətnyaradıcı faktor kimi**” adlanır. Mürəkkəb sintaktik bütövün spesifik struktur-semantik birlik kimi formalaşmasında əsas məndaxili əlaqələrdən biri də təkrarlardır. Öz tədqiqatlarında təkrar məqamını təhlil edən müəlliflər kifayət qədərdir; məsələn, M.Adilov⁷, K.M.Abdullayev⁸, Z.V.Ruslyakova¹¹ və başqalarını misal qöstərmək olar.

Təkrarlar mətnin yaradılmasında çox güclü faktordur və onlar bu prosesdə spesifik bir sistem yaradırlar. Mətn yaradıcılığında müxtəlif formalarda təzahür edən təkrarlar strukturca sadə və ya mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm bir üsul kimi reallaşır.

II fəslin üçüncü yarımbaşlığı “**Sintaktik paralelizm**” adlanır. Mətn komponentlərinin formal əlaqə vasitələri arasında sintaktik paralelizm prinsipinə əsaslanan söz sırasından ibarət təkrarların özünəməxsus yeri var. Daha doğrusu, mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasında əlaqə üsullarından biri də sintaktik paralelizmdir.

İ.R.Qalperin yazır ki, mürəkkəb sintaktik bütövə və ya abzəsə paralel konstruksiya odur ki, bir cümlənin strukturu digər cümlədə təkrar olunur¹⁵. Deməli, sintaktik paralelizm tekstin tərkib komponentlərində yer tutan sintaktik elementlərin eyni cür və ya nisbi dəyişikliklə bir-birini təqib etməsidir.

Tam sintaktik paralelizm cümlə üzvlərinin və yaxud cümlə üzvlərindən böyük sintaktik vahidlərin – cümlələrin bir-birini mütləq eyni strukturda izləməsindən yaranır. Cümlələr bu şəkildə bir-birini izləyirsə, onlar paralel komponentlərə çevrilirlər və mətn yaradırlar.

---

⁶ Məmmədov A.Y. Mətn yaradılmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Fil. elm. dok. Dis. Avtoreferatı. Bakı, 2003, səh. 12.

⁷ Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm // Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin “Elmi əsərlər”i (dil və ədəbiyyat seriyası), 1974, № 4, səh. 35.

⁸ Абдуллаев К.М. Обратный параллелизм как семантико – синтаксическая фигура. Изд. АН. Азерб. ССР, 1975 №4, Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа. Журн. Советская Тюркология. 1978, Абдуллаев К.М. Симметрический параллелизм как форма синтаксического параллелизма // Ученые записки Азерб.Гос.Ун-та, (серия языка и лит-ры), 1973, № 6.

¹¹ Руслякова З.В. Корневой повтор в синтаксических конструкциях современного английского языка, АКД, М., 1982.

¹⁵ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования, М., 1981, стр. 233.

Söz sırası hadisəsinin təhlili cümlə çərçivəsindən daha geniş çərçivəyə müraciət olunmasını tələb edir. Belə ki, bu problemi daha dərinləndirən anlamıq üçün onun mətn kəsiyində işləm məqamına müəyyən kontekstdə baxmaq lazımdır. Söz sırasının mətnyaradıcı funksiyası məhz mətnin səbəb-nəticə əsasında kommunikativ açılışının ifadəsində nəzərə çarpır:

“Rodney disappeared under the water, but his last scream echoed over the river. Soldiers, on their knees, had rifles pointed toward the river, but no one shot” (J.Rollins, 98).

Mətnin bütövləşməsində söz sırasının təkrarının, yəni sintaktik paralelizmin rolu yuxarıdakı nümunədə aşkarlanır. Burada sadəcə söz sırasının təkrarı birinci və ikinci cümlədə müşahidə olunmur, həmçinin qarşılaşdırma münasibətinin reallaşmasına xidmət edən “but” bağlayıcısının iştirakı ilə formalaşan konstruksiyaların təkrarlanmasında da bürüzə verir.

II fəslin dördüncü yarımbaşlığı **“Ellipsis”** adlanır. Mətnin strukturyaradıcı faktorlarından biri də ellipsisdir. Ellipsis hər hansı komponentdə bu və ya başqa vahidin formal şəkilə iştirak etməməsindən yaranır. İ.F.Vardul bu barədə yazır: “Dil vahidini ellipsisə uğratmaq, onu sadəcə olaraq işlətməmək deyil, onu işlətməklə onun məzmununu supresiya vasitəsilə ifadə etmək deməkdir”¹⁶. Müəllif supresiya deyərək adresantın hər-hansı dil elementlərini ifadə etməyə qadir olduğu, lakin ifadə etmədiyi hal kimi qəbul edir. Deməli, ellipsis prosesi zamanı söhbət mətnin müəyyən komponentdəki hər hansı vahidini yalnız dəyərə malik yoxluğundan gedə bilər:

II fəslin beşinci yarımbaşlığı **“Söz sırası, inversiya”** adlanır. K.Abdullayev bu xüsusda yazır: “Mətnə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentlərinin arasında işlənir. Burada əsas məqsəd o olur ki, ümumi üzvün orta mövqedə işlənməsi ilə yəni, həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmamaları ilə bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanması əldə edilsin”¹⁷. Deməli, ümumi üzv mətnin komponentləri arasında işlənir:

---

¹⁶ Вардул И.Ф. К вопросу о явлении эллипсиса // Инвариантные синтаксические явления и структура предложения. М., 1969, стр. 35.

¹⁷ Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, səh. 239.

“And then came her meeting with Ralph Patton, and the love affair which culminated on a secret marriage. Ralph had persuaded her into that, somewhat against her will” (A.Christie, 34).

İngilis dilində cümləyə xas söz sırasının kəskin dəyişməsi “then came her meeting” bu mətndə tematik dinamikaya birbaşa təsir edir. Əslində, bu mətni göndərən şəxs ənənəvi söz sırasını da saxlaya bilərdi, lakin belə bir inversiya ona həm praqmatik effektivliyi artırmağı, həm də mətnin əsas süjet xəttini inkişaf etdirməyə imkan verir. Buna əlavə olaraq leksik təkrar (“Ralph” sözünün təkrarı) mətnin praqmatik təsirini artırmağa xidmət edən çox güclü üsula çevrilir.

II fəslin altıncı yarımbaşlığı “**Xiazm**” adlanır. İ.R.Qalperinin fikrincə, xiazm çox sadə üslubi vasitədir. Mətdə komponentlərin bir-birini izləməsi zamanı ya əvvəlinci, ya da sonrakı cümlənin inversiyaya uğraması ilə meydana çıxır. Bu vasitə bəzən daha böyük deyim kəsiklərində özünü göstərir. Əgər məlumatın verilməsi zamanı əvvəlcə səbəbdən nəticə halını alırsa, sonrakı halda isə nəticədən səbəbə doğru istiqamətlənir¹⁸. Göründüyü kimi, İ.R.Qalperin xiazmı daha geniş planda götürür, yəni xiazmlar sintaktik kəsiklərin birləşməsinə xidmət edir. Beləliklə, xiazm əslində cümlənin özülünü təşkil edir. Bununla yanaşı, o, xiazmı təkcə sintaksis sahəsinə aid anlayış kimi səciyyələndirmir, həm də ona məntiqi aspektdən yanaşır və nəticədə də səbəb-nəticə, nəticə-səbəb kimi məzmunların sıralanma qanunauyğunluqlarını üslubi fiqur kimi görə bilər. Göründüyü kimi, xiazmın əsas prinsipi paralelizmdir, lakin bu əks paralelizmdir. İ.R.Qalperin başqa əsərlərində, haqlı olaraq, xiazmı inversiya ilə paralelizmin birləşməsi kimi qəbul edir. Deməli, inversiyanın əsas prinsipi odur ki, onun ikinci komponenti struktur baxımından birinci komponentə münasibətdə inversiyaya uğrasın, eləcə də mətnin komponentləri məzmun planında bir-biri ilə xiazmatik münasibətdə ola bilər. Belə olan halda bəzi mətnlərdə mətnin struktur quruluşu identik olsalar da məzmun cəhətdən bu komponentlərin vahidləri əks mövqedə dayana bilərlər. Xiazm mətnin bir hissəsinin birləşməsinə təsir edə bilər:

“Qədir köhnə dostu ilə qucaqlaşmaq hayında deyildi: Köhnə dostu özü Qədiri qucaqladı, bərk-bərk qucaqladı, dönə-dönə öpdü, ağladı” (Ə.Əylisli, 64).

Komponentlər arasında məna planının əksinə paralelizm özünü göstərir.

---

¹⁸ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования, М.,1981, стр. 27.

II fəslin yeddinci yarımbaşlığı “**Mətn komponentləri arasında qarşılıqlı mənə əlaqələri**” adlanır. Həm sadə, həm də mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaqmatik səviyyədə köklü struktur birləşdiricisi rolunu oynayan ənənəvi qrammatik mətnyaradıcı vasitələrə bağlayıcılar, ədatlar, zərflər və bu kimi digər sözlər daxil edilir. Onların funksiyasına aid olduqları, işarə etdikləri başqa komponentlərdəki elementlər vasitəsilə həmən komponentlərin özlərini struktur cəhətdən birləşdirməsi daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin formal dil elementləri ayrı-ayrı cümlələr arasında əlaqələndirici kimi artıq dilçilik ədəbiyyatında öyrənilmiş və buna görə də həmin vasitələr daha geniş kontekstdə - mətn çərçivəsində nəzərdən keçirilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib komponentləri arasında semantik əlaqələr**” adlanır. Bu fəsildə mətn komponentləri arasında olan zaman, ardıcılıq, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma və səbəb-nəticə əlaqəsi hər iki dilin faktları əsasında şərh edilmişdir.

III fəslin birinci yarımbaşlığı “**Mətnin komponentləri arasında müxtəlif mənə əlaqələri**” adlanır. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, mətnin komponentləri arasındakı formal əlaqələr semantik əlaqələrlə sıx şəkildə, daha doğrusu, üzvi şəkildə bağlıdır. Mətnin hiperteması da məhz bu əsasda reallaşır – onlar bir-birini tamamlayırlar; və bunların da nəticəsində sadalama, qarşılaşdırma, ardıcılıq və eynizamanlıq münasibətləri meydana gəlir. Həmin münasibətin formalaşmasında müxtəlif formal vasitələr komponentlər arasındakı semantik əlaqə göstəriciləridir.

Mətnin komponentləri arasında zaman əlaqəsi:

Mətnin komponentləri arasındakı ən mühüm əlaqə tiplərindən biri eynizamanlıq əlaqəsidir. Bu əlaqə tipi, bir növ, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə zaman əlaqəsini xatırladır. Lakin mahiyyətə, mətndəki – mürəkkəb sintaktik bütövdəki eynizamanlıq cümləyə bərabər bir neçə komponent arasında olduğundan özünəməxsusluğu ilə fərqlənir; müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr eyni zamanda baş verir. K.Abdullayev haqlı olaraq qeyd edir ki, eynizamanlıq münasibəti sanki informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir¹⁹. Belə bir informativ quruluş da adresat tərəfindən tam, bütöv şəkildə qəbul edilir. Məsələn:

---

¹⁹ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, səh. 279.

“About half way between West Egg and New York the motor road hastily joins the railroad and runs beside it for a quarter of a mile, so as to shrink away from a certain desolate area of land. This is a valley of ashes — a fantastic farm where ashes grow like wheat into ridges and hills and grotesque gardens; where ashes take the forms of houses and chimneys and rising smoke and, finally, with a transcendent effort, of men who move dimly and already crumbling through the powdery air” (F. Scott Fitzgerald,71).

Bu nümunədə Present Simple zaman formasının mətn boyu təkrarı sayəsində eynizamanlılıq münasibəti yaranır və heç bir əlavə göstərici olmadan mətn bütövləşir.

Komponentlər arasında ardıcillıq əlaqəsi: Mətnə komponentlər arasında ardıcillıq əlaqəsi müəyyən qədər də eynizamanlılıq çalarına malik olur. Lakin komponentlərin ifadə etdiyi mənalara fəaliyyət baxımından sıralanması, ardıcıl olaraq birinin digərindən sonra gəlməsi mətn komponentləri arasında məntiqi-semantik bir bütövlük yaradır; ardıcıl hərəkətlər zaman baxımından bir-birinə yaxın olsalar da, ardıcillıq nöqtəyindən nəzərdən fərqlənirlər, daha doğrusu, hərəkət ardıcillığı zaman yaxınlığını üstələyib öz içərisində əridir.

“I looked at Poirot, but he was busy inspecting his appearance in a tiny pocket glass. He paid particular attention to his moustaches and none at all to me. I saw that he did not intend to be communicative” (A.Christie, 54).

Burada zaman ardıcillığı münasibətləri heç bir formal vasitədən istifadə olunmadan yaranır və onun sayəsində səbəb-nəticə əlaqəsi əmələ gəlir.

Komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi. Mətni təşkil edən komponentlər arasında ən geniş yayılmış əlaqə tiplərindən biri də qarşılaşdırma əlaqəsidir. Adından məlum olduğu kimi, qarşılaşdırma hansısa psixoloji vəziyyətin, hadisənin və obyektlərin fikri qarşılaşdırılmasından ibarətdir. Mətnə komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi ən çox ziddiyyət, qarşılaşdırma bağlayıcıları vasitəsi ilə formalaşır:

“Caroline, of course, had not failed to see Miss Russell come to the surgery door. I had anticipated this, and had ready an elaborate account of the lady’s bad knee. But Caroline was not in a cross-questioning mood. Her point of view was that she knew what Miss. Russell had really come for and that I didn’t” (A. Christie, 57).

Bu mətn qarşılaşdırma münasibətlərinin “but” bağlayıcısı vasitəsilə parlaq şəkildə reallaşmasına yaxşı bir nümunədir. Belə ki, bu bağlayıcı mətni sanki iki hissəyə bölməyə və bu hissələr arasında çox güclü bir qarşılaşdırma hiss olunur.

Komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi. Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə komponentlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsi ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsi kimi çox geniş yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu münasibətlər daha aydın və effektiv şəkildə məhz ikikomponentli sadə mətnlərdə müşahidə olunur və onların bütövləşməsinə xidmət edir. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında səbəb-nəticə münasibətləri özünü “ona görə də” bağlayıcısı vasitəsilə biruzə verir:

“Ancaq Şahmar hiss edirdi ki, nə isə var. Ona görə də əvvəl Ərşadın atını tövləyə çəkib qabağına arpa-saman tökdü, sonra bayıra çıxıb o biri otağın qapısını açaraq dedi” (Elçin,120).

“Ona görə də” formal signalı mətnin komponentləri arasında səbəb-nəticə münasibətlərinə əsaslanan mətn daxili əlaqənin mühüm amilinə çevrilir. Burada əlbəttə ki, “ona” deyiktik elementinin əvvəlki komponentə işarə funksiyası “görə” leksemi və “də” bağlayıcısı ilə birgə mürəkkəb sintaktik bütövü tam cilalayır. Bunu həmin vasitələrin semantik xüsusiyyətləri şərtləndirir.

III fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında qarışıq tipli əlaqə formaları”** adlanır. Mətn komponentləri arasında münasibətlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsini çətinləşdirən məqam komponentlər arasında bir münasibətin deyil, bir neçə münasibətin özünü göstərə bilməsi ilə əlaqədardır. Komponentlər arasında bir münasibətin üzərinə digər münasibət yüklənə bilər. Məsələn, qarşılaşdırma münasibəti müəyyən hallarda sadalama münasibəti ilə bir yerdə eyni komponentlərin arasında özünü göstərir. Müqayisə edək:

“I don't care. There must be a simple explanation”.

“And that's why you want to go to Hercule Poirot?” (A.Christie,43).

Bu nümunə mətnə qarışıq münasibətlərin necə bürüzə verilməsi baxımından maraqlıdır. Belə ki, “And that's why” ifadəsi mətnə eynizamanlıq və səbəb-nəticə münasibətlərinə işarə edir.

III fəslin üçüncü yarımbaşlığı **“Məntiqi əlaqə”** adlanır. K.M.Abdullayev dilçilik ədəbiyyatında əsas etibarilə mətnin tərkib komponentləri olan cümlələr arasında məntiqi-sintaktik əlaqənin iki

növünün əsas gətirildiyini qeyd edir²⁰. Bu sahənin mütəxəssislərindən olan Q.Y.Solqanik əsas etibarilə zəncirvari və paralel əlaqə növlərindən danışmışdır ki, bu əlaqə növlərinə də insan təfəkküründə hökmlər arasında analoji üsullar uyğun gəlir²¹.

Mətnin komponentlərinin zəncirvari əlaqəsi tekstin təkamülünün əvvəlki komponentdəki predikatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Əvvəlki komponentin predikatını sanki fikrin müəyyənlanmış mətn sərhədlərində sonrakı forması üçün çıxış nöqtəsi olan məntiqi-semantik bazasına çevrilir. Sonrakı komponentdə əvvəlki komponentin predikatı subyektə dönür. Belə transformasiya, belə çevrilmə indicə qeyd etdiyimiz kimi, tam təkrar vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Komponentlər arasındakı paralel əlaqə mətnin məna quruluşunun elə inkişafını nəzərdə tutur ki, buradakı tərkib komponentlər öz subyekt və predikat hissələrinin eyni tipli düzülüşünü təmin edirlər. Əksər hallarda bu tipli mətnlərdə, xüsusilə də üslubi baxımdan neytral mətnlərdə subyekt və ya subyekt hissə komponentinin quruluşunda predikat və ya predikat hissə postpozisiyada çıxış edir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində əsas elmi müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

1. İngilis və Azərbaycan dillərində mətn komponentlərinin struktur əlaqəsinin ən parlaq ifadə vasitəsi müxtəlif cinsli və müxtəlif növlü təkrarlardır. Kommunikativ məqsədəuyğunluqdan asılı olaraq təkrar kimi həm bütöv cümlələr, həm söz birləşmələri, həm də ayrıca sözlər özünü göstərə bilər. Təkrarın öyrənilmə dərəcəsi də dəyişkənliyə məruz qalmamış deyil. Təkrar olunan vahidlərin leksik eyniliyindən pronominallaşmağa qədər (yəni əvəzliliklə ifadə olunana qədər) və o yandan da ellipsisləşənə qədər təkrar öz təsir və cazibə dərəcəsini saxlaya bilər. Ellipsisləşmədən bu məqamda danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onu təkrarın bir üzvü kimi götürürük.

2. Mətn yaradan faktor kimi əksər hallarda spesifik söz sırası da özünü göstərir. Belə ki, inversiya öz-özlüyündə standart söz sırasının dəyişməsinə nəzərdə tutur. Bu zaman müəyyən bir üzv tekst komponentlərinin arasına girir və bununla da onların daha möhkəm bağlanması şərtləndirir.

3. Mətn daxilindəki komponentlərin əlaqə üsulu kimi geniş surətdə istifadə olunan üsul sintaktik paralelizmdir. Bu paralelizmin işləm

---

²⁰ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.

²¹ Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое), Высшая школа, М., 1975.

məqamındakı konkret formalardan asılı olaraq onun tam və natamam növlərini ayırmaq olar

4. Mətdə komponentlərin zəncirvari əlaqəsi tekstin progressiyasını əvvəlki komponentdəki predikatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlayır. Əvvəlki komponentinin predikatı sanki fikrin müəyyən verilmiş mətn sərhədlərində sonrakı forması üçün çıxış nöqtəsi olan məntiqi-semantik bazasına çevrilir. Sonrakı komponentdə əvvəlki komponentin predikatı subyektə dönür. Belə transformasiya, belə çevrilmə tam və yaxud natamam təkrar vasitəsilə ifadə oluna bilər.

5. Bu hal bir daha onu sübut edir ki, mətdaxili əlaqələrin müxtəlif vasitələri bir-biri ilə sıx, qarşılıqlı münasibətdədirlər. Mətdaxili əlaqəlilik komponentlərin bir-birindən ayrı əlaqə üsullarından düzəlmir. Bu üsullar bir-birini inkar etmirlər, əksinə bir-birinin üzərinə yüklənə bilər, biri digərini tələb edir, birlikdə çıxış edə bilirlər və nəhayət vahid bütöv mətnin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin mürəkkəb sistemini təşkil edirlər.

6. Mətni təşkil edən müxtəlif komponentlərin əlavə kompozisiyon və ekspressiv-məna yüklərini qəbul edə biləcəyini inkar etməyərək güman edirik ki, nitq bütövünün mənası yalnız nitq səviyyəsində olmur, həmçinin onun tərkibində birləşən semantik-sintaktik dil vahidlərinin mənalalarının qarşılıqlı münasibəti ilə yaranır. Nitq və yaxud nitq fəaliyyətinin əsəri olan mətn məhz müvafiq mənalarnın ifadəsi üçün dil sisteminin malik olduğu modellər və vasitələr seçir.

7. Mürəkkəb sintaktik bütöv komponentlərin daxil olduqları qarşılıqlı münasibətlər bir mənalı olaraq seçilmir. Onlar real həyatda mövcud hadisələrin faktiki dil quruluşundakı inikaslarıdır. Qrammatik və semantik strukturlar isə bu obyektiv qarşılıqlı münasibətləri yuxarıda göstərilən müvafiq vasitələrlə təmin edirlər. Mətnin struktur əlaqəli vahidləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və bu zaman həmin vahidlərin təkrar olunan komponentlərinin və təzahürlərinin tərkibi, eləcə də onlar arasında mövcud qarşılıqlı münasibətlərin və komponentlərin semantik intepretasiyası, bir qayda olaraq, hər bir dildə spesifikdir. Və konkret əlaqə növündən, konkret vahidlərin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Mətnin strukturu haqqında. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. LXV cild, №5, 2009, səh.189-194;

2. Mürəkkəb sintaktik bütöv mətn vahidi kimi. Qafqaz Universiteti Jurnalı. Sosial və Humanitar elmlər. №26, 2009. s.252-255;

3. İki komponentli mürəkkəb sintaktik bütövlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. LXVI cild, №3, 2009, səh.186-190;

4. О некоторых семантических отношениях в художественном тексте (на материале английского и азербайджанского языков) Межкультурные коммуникации. №12, Тбилиси, 2010. с.13-17;

5. Bədi məndə zaman ardıcılığı və eyni zamanlılıq münasibətləri. “Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş gənc tədqiqatçıların ümumrespublika elmi konfransı” (tezislər) 6-7 may 2010-cu il səh.560.

6. Bədi mətnin komponentləri arasında qarışıq tipli əlaqə formaları. Qafqaz Universiteti Jurnalı. Sosial və Humanitar elmlər. №30, 2010. s.1-4.

7. Təkrarlar mətnyaradıcı faktor kimi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda II beynəlxalq elmi konfrans. BSU, 2011 (çapdadır).

Sonaxanim Khidayet Sadik

The lexical and grammatical connectors forming complex syntactic wholes in English and Azerbaijani languages.

Summary

The dissertation investigates the lexical and grammatical connectors which organize complex syntactic wholes in English and Azerbaijani languages covering one of the actual problems of the theoretical linguistics. The frame method is an important way in the determination of the text borders. According to the structure texts can be simple and complex. Simple complex syntactic whole consists of at least two complex syntactic wholes but consist of at least-three components. Various types of lexical and grammatical connectors have a specific role in the organization of text. Different connectors within the text have a mutual interaction. These connectors demand and impact each other, they both can be used together and finally they form a complex system of mutual relations between the components of text.

Лексические и грамматические средства, формирующие сложное синтаксическое целое в английском и азербайджанском языках

Резюме

В диссертации исследуются лексические и грамматические связующие, которые образуют сложное синтаксическое целое в английском и азербайджанском языках, затрагивающие одну из актуальных проблем теории лингвистики. Рамочный метод является одним из важнейших путей определения соединения текста. В соответствии со структурой текст может быть простым и сложным. Простое сложное синтаксическое целое состоит по меньшей мере из двух сложных синтаксических единиц, но не более чем из трех компонентов. Различные типы синтаксических и грамматических связующих играют специфическую роль в образовании текста. Различные соединения в тексте имеют сложное взаимодействие.

Эти связующие взаимодействуют соответственно определенным требованиям к соединениям и взаимосвязующим правилам, как в отдельности, так и комплексно, что в итоге определяет сложную систему взаимоотношений между компонентами текста.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

СОНАХАНЫМ ГИДАЯТ ГЫЗЫ САДИГ

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА,
ФОРМИРУЮЩИЕ СЛОЖНОЕ СИНТАКСИЧЕСКОЕ ЦЕЛОЕ В
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

10.02.20 – Сравнительно-историческое и
сравнительно-типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологическим наукам**

БАКУ – 2011